

Rett og teknologi

- eksemplet fødselsteknologi

av Ingse Stabel

Problemstilling

Artikkelen bygger på et foredrag holdt på Retfærd's seminar om Rett og teknologi på Hadeland i mai 1988. Problemstillingen for foredraget var den velkjente og klassiske, nemlig hva som kommer først: jussen eller teknologien, eller: hva skaper premissene for hva. Svarene på dette vil ofte være gitt i teknologiens favør av grunner som jeg ikke skal gå nærmere inn på her.

Fødselsteknologien står likevel i en særstilling i dette bildet. Den berører felter som har almen appell, og er ment å dekke helt grunnleggende menneskelige behov. Emnet kan drøftes ut fra mange vinkler, kanskje spesielt de som går på anvendelsesområder i ytterkant av det tilsktede, misbruk og muligheten for manipulering. Dette har vært behandlet av Anne Hellum i Retfærd nr. 36, av Gudrun Nordborg i nr. 38, og er også berørt av Gerd Battrup i nr. 40. Jeg skal i denne artikkelen, som i foredraget, konsentrere meg om forholdsvis enkle problemstillinger, nemlig teknologiens betydning for grunnleggende, etablerte rettsoppfatninger og begreper, fortrinnsvis knyttet til farskap og morskap.

Vi har i Norge en ny lov om kunstig befruktning av 12. juni 1987 nr. 68. Loven er forholdsvis restriktiv når det gjelder egg- og embryodonasjon- og transplantasjon, manipulasjon og forskning. Likevel er det etter min oppfatning ikke riktig å si at retten ligger i forkant av den teknologiske utviklingen. Det er særlig 4 forhold som gjør at teknologien i meget sterk grad har blitt premiss-givende:

- 1) For det første er det skapt et behov for og en etterspørsel etter tjenestene.
- 2) For det annet er dette behovet blitt legitimert, i konkurranse med og på bekostning av andre helsetjenester.
- 3) For det tredje har teknologiens inntreden forrykket grunnfestede familierettslige begreper og dermed kvinners og menns rettslige status i forhold til fødselsprosessen.
- 4) Sist, men ikke minst, har teknologien gitt grobunn for en definering, og mulig styrking, av fosterets rettsstilling, og dermed muliggjort en ny og mer "vitenskapelig" runde i abortdebatten.

Jeg skal i det følgende si noe om hvert av disse forholdene.

Begrepsbruk

Jeg vil i drøftelsen konsentrere meg om behandlingsmåter som forutsetter teknologiske prosesser og inngrep i kvinnens kropp. Det vil i det vesentlige si prøverørsbefruktning, selv om kunstig inseminasjon såvidt vil bli berørt. Jeg vil også såvidt komme inn på forhold som knytter seg til fostervannsprøver og fosterdiagnostikk.

Mitt hovedsynspunkt vil være at den dagen det ble mulig å befrukte menneskeegg utenfor livmoren og deretter implantere dem igjen i kvinnens kropp, skjedde et skritt av irreversibel karakter, både i teknologiens og menneskehetens historie.

Ved å bryte livmor-egg enheten brøt man i virkeligheten med en av de mest grunnleggende institusjoner i menneskenes familieliv og sosiale liv. Det var kanskje ikke nødvendigvis galt at det skjedde. Men det skjedde helt klart uten at man overskuet konsekvensene, og man gjorde heller ikke noe for å få kontroll med utviklingen.

Man fokuserte ensidig på mulighetene, på de positive virkningene, på "gaven til de barnløse". De etiske konsekvensene ble først vurdert i ettertid, og da slik at debatten har vært tydelig preget av at tilbudet allerede fantes og var etterspurt. Noe av dette er behandlet av de tidligere nevnte forfattere. Jeg skal derfor her ikke omtale de mer generelle skrekvisjonene man kan ha m.h.t. misbruk, men konsentrere meg om mer håndfaste familierettslige begreper.

Behovet er skapt

Formålet med prøverørsbefruktning er å sikre egenfødte barn til kvinner som er sterile hovedsaklig pga. feil ved egglederne. Ved bruk av eggdonasjon kan man også hjelpe kvinner som ikke har egen eggproduksjon. Det er et grunnleggende behov for både kvinner og menn å få barn. Jeg reiser likevel spørsmålet om det alltid bør oppmuntres.

Hvilket kvinnesyn er det egentlig man støtter opp under når kvinnen for enhver pris må føde barn, for ikke snakke om at ethvert forhold bør "krones med et barn" selv om partene har barn fra før. Mange av kvinnene som søker prøverørsbefruktning har faktisk barn fra før.

Vi har likevel klar erfaring for at når tilbudet først er der, blir det etterspurt. Det har også bidratt til en enorm mediafokusering nettopp på lykken ved, og nødvendigheten av å få egenfødte, biologisk og genetisk egne barn: Dette har konsekvenser som ikke nødvendigvis er bare gode.

Behovet legitimeres

Behandlingen er fortsatt forholdsvis dyr og ressurskrevende. Det må her tas i betraktning at den retter seg mot friske mennesker, ihvertfall ifølge den definisjon jeg vil bruke.

I Norge er det, i kjølvannet av den tiltagende ressursknapphet i helsesektoren, oppstått en skarp diskusjon om prioriteringer i helsevesenet. En offentlig utredning, NOU 1987:23 Retningslinjer for prioriteringer innen norsk helsetjeneste, har inndelt de forskjellige tjenestene i en prioritetsliste fra 1 til 4. Kunstig inseminasjon og befruktning utenfor kroppen er her tildelt fjerde og siste prioritet, for øvrig sammen med høyteknologisk medisin med svak dokumentert nytteeffekt, f.eks. rutinemessig ultralydundersøkelse flere ganger i svangerskapet.

Til tross for dette gikk sosialministeren tidlig ut og lovet høy prioritering av tjenestene innen de offentlige sykehus. Her er å bemerke at slik virksomhet

Før jordmoras tid var det ei nærkone som måtte styre fødselen. Det var ei eller flere gramekoner som kom til barselshuset for å hjelpe til. »Fra Daglig Liv i Norden i det sekstende Århundre«.

opprinnelig var forbudt på private sykehus, men forbudet er senere myket noe opp. Den politiske prioritering som nå gjelder, er likevel at tilbudet skal være et offentlig ansvar, med andre ord at det offentliges svært knappe helseressurser skal stilles til rådighet.

Er dette en riktig avveining i dagens situasjon? Mitt svar er at det er det ikke. Tvertimot har vi fått et kortsiktig og uprinsipielt knefall for teknologien, basert på helt individuelle lykkebehov.

Morskapet svekkes som rettslig begrep

Den mest grunnleggende betenkelighet ved fødselsteknologien er etter min oppfatning den svekkelse den innebærer av morskapet som rettslig begrep.

Her må vi først stoppe opp et øyeblikk og se på begrepene morskap og farskap. Dette er et område hvor det ikke er likestilling, og hvor det ihvertfall til nå har vært aksept for dette. Forskjellsbehandlingen har bygget på at de faktiske forholdene simpelthen har vært forskjellige. En følge av dette har vært at morskap ikke har vært definert i lovgivningen, men vært et ubestridt faktisk begrep. Farskap har derimot vært en juridisk konstruksjon.

Morskap etableres automatisk som følge av at en kvinne føder et barn, idet man uten videre har kunnet gå ut fra at barnet er hennes, både genetisk og biologisk, og derfor også juridisk. Morskap kan ikke fraskrives, annet enn ved adopsjon.

Farskap etableres derimot ikke automatisk som følge av fakta, men fastlegges juridisk på én av 2 følgende måter:

- 1) Ekteskap, jfr. pater-est presumsjonen i norsk rett.
- 2) Erkjennelse.
- 3) Dom.

Dette systemet er åpent for, og legitimerer i noen grad, avvik mellom det faktiske og det rettslige. Det er f.eks. akseptert at pater-est presumsjonen, som det sto strid om under forberedelsen av den nye norske barneloven av 1981, er en nødvendig beskyttelse av mor og barn. Ved samme anledning ble ugifte mødres plikt til å forklare seg om farskapet, modifisert ut fra ønsket om å beskytte morens privatliv. Også erkjennelser kan skje ut fra sviktende forutsetninger eller mot bedre vitende, og dommer kan være gale.

Farskap kan altså være så mangt, mens morskap har vært en beinhard og ubestridelig biologisk realitet. Systemet har i det minste sikret full visshet om avstamning på én av sidene.

Dette systemet er nå i virkeligheten sprengt. Prøverørsteknologien har gjort det mulig å overføre egg fra en kvinne til en annen med to hovedsiktemål:

- 1) at den svangre kvinnen føder og beholder barnet som sitt eget, såkalt egg-donasjon, eventuelt embryodonasjon.

2) at den svangre kvinnen etter fødselen leverer barnet til den genetiske mor, - surrogatmors situasjonen. Her tilføyes for ordens skyld at surrogatmødre i dag oftest opptrer i mer moderat form, ved at egget er hennes eget, mens sæden er fra den genetiske mors ektemann, innført ved kunstig inseminasjon.

Innen disse gruppene finnes en rekke varianter, herunder nedfrysning av egg og embryo, og utallige muligheter med hensyn til farskapet, som jeg ikke skal gå inn på her.

Poenget er at det ikke lenger er noen selvfølge hvem som er mor til et barn. Det at både eggdonasjon og surrogatmødre nå er forbudt etter norsk lov, endrer ikke dette. Det er en grense som er sprengt for alltid. Det er likevel viktig og positivt at den norske loven opprettholdt "kjønnsdiskriminering" på dette området. Forut for loven var det nemlig en intens debatt, delvis bygget på likestillingsargumenter.

Jeg har alltid hatt vanskelig for å forstå argumentet om at eggdonasjon skal måtte godtas, fordi man nå engang godtar sæddonasjon. Situasjonen er simpelthen ikke lik. Det ville etter mitt syn, også ut fra et likestillingsaspekt, være absurd å tilstrebe likestilling på det eneste området hvor kvinner og menn faktisk er forskjellige, nemlig forplantningen.

Kunstige befruktningsmåter behøver selvsagt ikke nødvendigvis likne på de naturlige. For meg er det likevel et avgjørende argument at enhver fjerning fra "det naturlige" øker muligheten for manipulasjon og total underkastelse for teknologien.

Likevel, teknologien har allerede fått sin makt over morskapet. Livmor-egg-enheten er brutt og lagt åpen for teknologien. Teknikken har dermed, vel så mye som kvinnens kropp, fått et medansvar for svangerskapets forløp.

Fosteret er gjennom teknologien blitt synlig, tilgjengelig og teknisk styrbart. Denne synliggjøring åpner for styring fra tre hold, nemlig fra:

- 1) mannen,
- 2) teknologene og
- 3) samfunnet

De to siste aspektene skal jeg i det vesentlige la ligge her. Når det gjelder mannens rolle, har dette imidlertid flere interessante sider. Særlig ultralydteknologien har medført at fosteret allerede på et tidlig stadium blir synlig, og dermed enda sterkere nærværende, for både den kommende mor og den kommende far. Dette har den i og for seg positive virkning at også faren på et tidlig tidspunkt får en opplevelse av, og et følelsesmessig engasjement i forhold til barnet.

Det engasjementet medfører naturlig nok et ønske om medbestemmelse, både i forhold til eventuelle ytterligere prøver og til spørsmålet om svangerskapsavbrudd. Farens rolle i forhold til abortavgjørelser er dermed klart kommet på dagsorden, noe som også gjenspeiler seg i den offentlige debatt. I Norge har man til og med hatt en retts sak om spørsmålet, hvor faren for øvrig tapte.

Man må også se i øynene at økt teknologisk styring av svangerskapet generelt kan komme til å svekke legitimeringen av kvinnens særrettighet i abort-

spørsmålet. Dette har sammenheng med at teknikkene i større grad har fokusert på fosteret som selvstendig rettssubjekt.

Fosteret som selvstendig rettssubjekt

Tradisjonelt har fosteret vært helt avhengig av den fysiske beskyttelsen moren kropp har gitt det, og dets rettsstilling har vært i samsvar med dette. Det har dermed ikke vært tillagt selvstendig rettslig status.

Det eneste vern har vært et betinget vern gjennom det forbudet mot ulovlig svangerskapsavbrudd vi kjenner i de fleste lands lovgivninger. Fullstendig forbud mot abort er imidlertid svært sjelden, og det er opp til rettsordenen å definere hva kriteriene skal være.

Da man i den norske abortloven i 1978 innførte rett til selvbestemt abort for kvinnen i de første 12 svangerskapsuker, svekket man dette vernet noe, rent formelt. Reelt var imidlertid forskjellen ikke så stor i forhold til de nokså liberale abortkriterier man etterhvert hadde fått.

Det sto sterk strid om prinsippet om selvbestemt abort, og det at det ble vedtatt, må ses som en bevisst styrking av kvinnens rettsstilling på bekostning av såvel fosteret som alle andre.

Denne rettigheten står nå i alvorlig fare. En av hovedårsakene er etter min oppfatning at den moderne fødselsteknologi har styrket vår kunnskap om, og dermed også vår erkjennelse av, fosteret som et eget rettssubjekt. Teknologien har blant annet tvunget oss til å finne svar på det nokså ubehagelige spørsmålet: Når begynner egentlig det menneskelige liv?

Det hadde ikke vært mulig å utprøve prøverørsteknikken og utforme den til det den er i dag uten en omfattende bruk av "prøv og kast-fostre". Heldigvis for oss skjedde den første utprøvingen i utlandet og ikke i de nordiske land, men det er likevel fruktene av disse forsøk vi nå nyter godt av.

Det er også erkjent av dagens hjemlige forskere at teknikken hverken kan anvendes eller utvikles med suksess uten en viss bruk av overtallige egg og overtallige fostre. Spørsmålet oppstår dermed: Hvordan skal disse behandles?

Skal de oppbevares, nedfryses, destrueres, implanteres i andre kvinner, eller eventuelt brukes til forskning? Og hvor lenge skal man i så fall kunne forske på dem? Den norske loven har løst problemet ved å forby forskning på befruktede egg, og ved å forby nedfrysing av befruktede egg uten med det formål å tilbakeføre dem i kvinnen, og for lenger enn 12 måneder.

Det var helt nødvendig å få dette feltet regulert. Hverken opinion, lovgiver eller etisk bevisste fagkretser kunne sitte rolig og akseptere en ubegrenset bruk av menneskefostre. Det man gjorde, kan imidlertid oppfattes som et forsøk på å definere en selvstendig rettsstilling for fosteret.

Det er vanskelig å tenke seg en slik fokusering uten at spørsmålet om abort igjen dukker opp. Abortdebatten har nemlig aldri vært død, den har ligget og

ulmet hele tiden. Og vi må være forberedt at den vil kunne komme tilbake med nye argumenter på hånden.

For det første må vi, som jeg beskrev i avsnittet foran, være forberedt på at farenes rettigheter vil bli kjørt sterkere fram. For det annet har teknologien medført at vi i dag vet langt mer om fosterets utvikling, dets utseende, helsemessige status, arveegenskaper, utviklingsgrad og potensiale.

Vi vet at det rent vitenskaplig ikke er noe grunnlag for å sette en grense på akkurat 12 uker. Allerede på dette tidspunkt er fosteret noe mer enn en celleklump. Samtidig med dette opplever vi at fosterets sosiale verdi er blitt betydelig oppvurdert: Teknologien er jo nettopp et svar på problemene ved barnløsheten som lidelse, hvor svangerskapet blir et privilegium og ikke en byrde.

Alt dette er viten som ikke bare kan feies under teppet. Den er der, og vi må forholde oss til den. Ofte kan man likevel være fristet til å ønske seg tilbake til de dager da moderskapet virkelig hadde et hemmelighetsfullt slør over seg.

Vi kvinner må i dag dele svangerskapets gleder og byrder med en rekke andre, både menn, leger, teknologiske eksperter og genetikere, ja til og med ubedte prester og "bedemenn", som vi har sett eksempler på i Norge. Dette kan være både positivt og negativt. Hva skal vi så gjøre?

Etter mitt syn bør de etiske sidene av saken ikke avfeies, men heller ikke overbetones. Abort kan fortsatt begrunnes på etisk grunnlag, som en kvinneverdighet. Det må kunne hevdes at fosterets liv fortsatt må vike i enkelte situasjoner, og at kvinnen er nærmest til å ta avgjørelsen. Ikke fordi fosteret er en del av hennes kropp, men fordi det lever i og av hennes kropp, og kun kan komme til verden via den.

Vi må dermed ruste oss til å gå inn i abortdebatten med nye, og kanskje litt mer direkte og brutale argumenter. Jeg synes også det er viktig å holde fast på kvinnens særposisjon i forhold til svangerskapet. Avskaffer man den, kan man lett åpne veien for en reduksjon av kvinnen til en ren fødemaskin, som skal kunne tvinges til å føde barn etter mannens og samfunnets ønsker og behov. Den kvinneverdigheten er det vel ingen som egentlig ønsker seg, eller hva?

Forfatteropplysninger:

Ingse Stabel er likestillingsombud i Norge.

Likestillingsombudet, Postboks 8004, Dep., 0030 Oslo 1, Norge.